

Agnieszka Polaczek , Leszek Trzaski**

ZALEŻNOŚĆ POTENCJALNYCH KIERUNKÓW REWITALIZACJI ZDEGRADOWANYCH TERENÓW MIEJSKICH OD DOTYCHCZASOWEJ FORMY ICH UŻYTKOWANIA – PRÓBA KATEGORYZACJI

Streszczenie

W artykule przedstawiono propozycję kategoryzacji zdegradowanych terenów miejskich w kontekście możliwych kierunków ich zagospodarowania przestrzennego. Dla poszczególnych kategorii, wyróżnianych według kryterium genezy (dotychczasowej formy użytkowania), zaproponowano zestawienie potencjalnych kierunków rewitalizacji z równoczesnym wskazaniem ograniczeń lub wykluczeń niektórych z nich. Wskazanie powiązań między obecną funkcją użytkowania a przyszłym kierunkiem zagospodarowania terenu, wymagało również kategoryzacji docelowych form użytkowania terenów. Propozycję kategoryzacji przedstawiono w formie tabelarycznej, obrazującej potencjalne możliwości ograniczenia i wykluczenia ponownego zagospodarowania terenu.

The dependence of potential directions of revitalization degraded municipal lands from hitherto existing forms of their use – an attempt of categorization

Abstract

In the paper, a proposal of categorization was presented of the degraded municipal lands in context of possible directions of their development. For individual categories, distinguished according to criterion of origin (the hitherto existed forms of use), a list of potential directions of revitalization was proposed with simultaneous indication of the limitations or exclusions of some of them. The indication of connections between present function of use, and future direction of the land development, required the categorization of target forms of the land use, also. The proposal of categorization was presented in tabular form, illustrating the potential possibilities, limitations and exclusions of the renewed land development.

WPROWADZENIE

Rewitalizacja to pojęcie odnoszące się do wielu dziedzin życia miasta decydujących o jego funkcjonowaniu. Dotyczy zarówno sfery społecznej, gospodarczej, środowiskowej, jak i prawnej i planistyczno-przestrzennej. Celem przeprowadzenia procesu rewitalizacji jest „wyprowadzenie” danego obszaru ze stanu kryzysowego przez usunięcie zjawisk, które spowodowały jego degradację, czyli stworzenie przestrzennych warunków do zrównoważonego rozwoju miasta oraz poprawy jakości życia mieszkańców. Wybór odpowiedniej formy zagospodarowania rewitalizowanego terenu jest trudny, gdyż dla trwałości efektu jest niezbędne równoczesne uwzględnienie aspektów środowiskowych, ekonomicznych, przestrzennych i społecznych. Ważne jest, aby w zagospodarowywaniu zdegradowanych terenów miejskich był uwzględ-

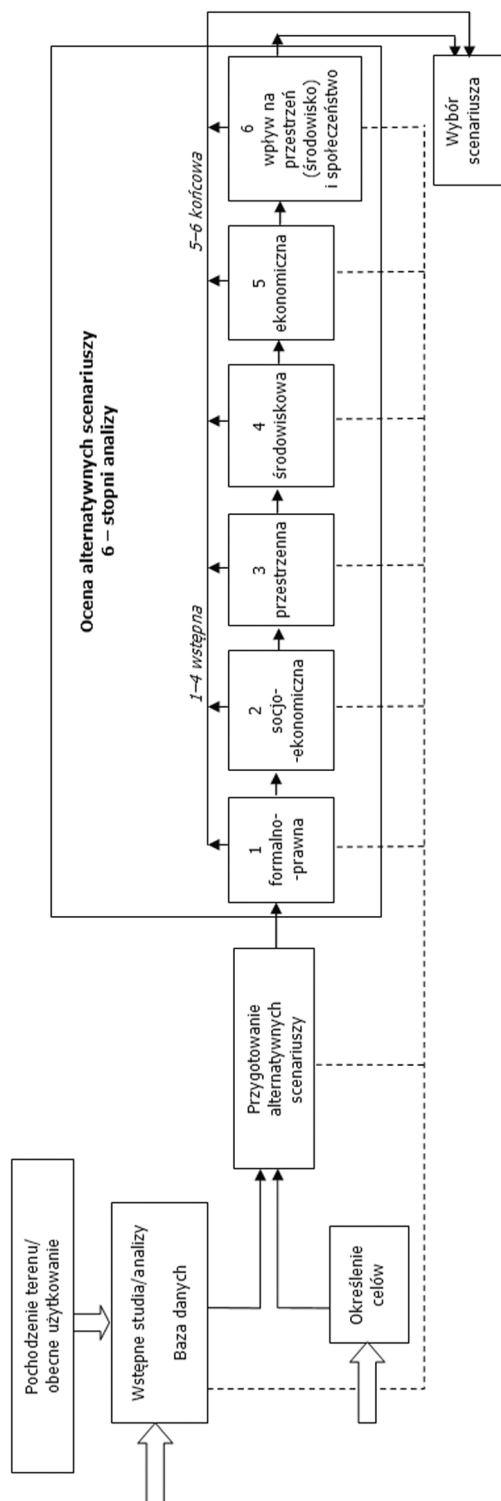
* Główny Instytut Górnictwa.

niony charakter miejsca i potencjału istniejącej zabudowy i założenia dokumentów planistycznych, a także wymagania stawiane przez lokalny rynek. Rewitalizacja obejmuje:

- rozwój gospodarczy – tworzenie nowych miejsc pracy, rozpowszechnianie aktywności gospodarczej,
- rozwój społeczny – zapobieganie patologiom społecznym (przestępczości, marginalizacji, wykluczeniom...),
- rozwój infrastrukturalno-przestrzenny – zachowanie dziedzictwa kulturowego przez remonty, modernizację i konserwację zabytkowych obiektów i przestrzeni publicznej oraz poprawę środowiska naturalnego.

Przekształcanie obszarów miejskich jest procesem czasochłonnym, a korzyści ujawniają się dopiero po długim czasie. Indywidualne, nieskoordynowane w czasie inwestycje na ogół nie przynoszą pożądanych efektów zarówno w sferze przestrzennej, społecznej, jak i gospodarczej (ekonomicznej). Wynika to, między innymi, ze specyficznych cech przestrzeni i struktur społecznych miasta, gdyż potencjalne korzyści są niwelowane przez negatywne efekty uboczne. Rewitalizacja wymaga zatem opracowania metod oceny, stanowiących narzędzie pomocnicze dla władz miasta oraz inwestorów, służących do określania kierunków i zakresu rewitalizacji zdegradowanych konkretnych obszarów miejskich.

Skuteczna rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich bazuje na podejściu scenariuszowym, tj. uwzględniającym porównanie alternatywnych kierunków docelowego zagospodarowania. Klasyczną ilustracją tego podejścia jest metodyka oceny potencjału terenów pogórnicych (Sweigard, Ramani 1986). Obejmuje ona sześć etapów poprzedzonych rozeznaniem wstępnym, zgodnie ze schematem (rys. 1). Jej istotą jest zaprogramowanie/zaprojektowanie nowej formy użytkowania zdegradowanych terenów miejskich zgodnie z warunkami formalnymi, prawnymi, socjalnymi, ekonomicznymi, przyrodniczymi, urbanistycznymi (przestrzennymi). Po ukończeniu danego etapu analizy podejmuje się decyzje pozwalające na przejście do kolejnej fazy, albo na powrót do fazy początkowej. W praktyce procedura bywa nieco bardziej złożona niż na przedstawionym schemacie i nie jest wykluczone częściowe nakładanie się niektórych etapów. Propozycja przedstawiona w niniejszym artykule odnosi się głównie do wstępnego etapu przedstawionej procedury, tj. poprzedzającego konstrukcję scenariuszy.

Rys. 1. Schemat procesu oceny alternatywnego zagospodarowania zdegradowanych terenów miejskich (Sweigard, Ramani 1986)

Fig. 1. A layout of assessment process of alternative development of degraded municipal lands (Sweigard, Ramani 1986)

1. KATEGORIE TERENÓW MIEJSKICH

Doniesienia, które można znaleźć w literaturze z zakresu rewitalizacji terenów zdegradowanych, dotyczą przede wszystkim przekształceń terenów przemysłowych, mniej jest natomiast propozycji metodycznych, poświęconych ponownemu zagospodarowaniu terenów miejskich (usługowych, mieszkaniowych). Brak jest także informacji o narzędziach pomocniczych, pozwalających dysponentom terenów miejskich na ocenę ich potencjału, konkretyzację planów rewitalizacji, optymalizację potencjalnych kierunków ich zagospodarowania, jak również wypracowanie scenariuszy rozwojowych. Warunkiem do opracowania takich narzędzi jest kategoryzacja zdegradowanych terenów miejskich.

W propozycji kategoryzacji terenów miejskich zarówno w odniesieniu do dotychczasowych form użytkowania, jak i do docelowych kierunków zagospodarowania wykorzystano doświadczenia krajowe i europejskie z zakresu rewitalizacji przestrzeni miejskiej oraz projekty (RSIP, RESCUE, Masurin, ICOMOS, ISOCARP, Europa Nostra, Regentif, inicjatywa IWO). Wymienione projekty dostarczyły informacji o powiązaniach między dotychczasowymi formami użytkowania terenów i ich potencjalnymi kierunkami rewitalizacji.

Na podstawie doświadczeń innych krajów, jak również realizowanych w Polsce projektów/programów rewitalizacyjnych, przyjęto, że głównym kryterium klasyfikacji terenów miejskich jest ich pierwotna/obecna forma użytkowania. Forma użytkowania terenu stanowi czynnik w znacznej mierze decydujący o możliwości ponownego jego zagospodarowania. W strukturze przestrzennej miasta można zidentyfikować wiele różnych form zagospodarowania przestrzeni.

Zaproponowana w tablicy 1 klasyfikacja terenów miejskich stanowi uszczegółowienie klasyfikacji terenów, jaka obowiązuje obecnie w dokumentach planistycznych (planie zagospodarowania przestrzennego, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego). Kategorie terenów przemysłowych zostały przyjęte zgodnie z „Wojewódzkim programem przekształceń terenów przemysłowych i zdegradowanych”, realizowanym przez zespół ekspercki IETU-GIG na zamówienie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego.

Tablica 1. Kategorie terenów miejskich – obecna forma użytkowania terenu

Lp.	Forma użytkowania terenu – opis
I	Tereny mieszkaniowe
1	Tereny zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej – zabudowa osiedlowa (wysoka intensywność zabudowy)
2	Tereny zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej – zabudowa śródmiejska (kamienice)
3	Tereny zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej (mała intensywność zabudowy)
II	Tereny usługowe
4	Tereny usługowo-mieszkaniowe położone w centrum, śródmieściu
5	Tereny usług administracyjnych/institutionalnych
6	Tereny usług kulturalnych
7	Tereny handlowe
8	Tereny edukacyjne
III	Tereny rekreacyjne/wypoczynkowe
9	Parki
10	Przestrzenie nadrzeczne

11	Skwery
12	Wolne reprezentacyjne przestrzenie publiczne (place)
13	Zieleńce
14	Otwarte tereny sportowe
IV	Tereny sakralne
15	Obiekty sakralne
16	Cmentarze
V	Tereny kulturowo cenne/pod nadzorem konserwatora zabytków
VI	Tereny komunikacyjne
17	Obiekty dworców komunikacyjnych (kolejowe, autobusowe)
18	Tereny szlaków komunikacyjnych
VI	Tereny powojaskowe
VIII	Tereny pogórniczne
19	Hałdy po górnictwie węgla kamiennego
20	Hałdy po górnictwie rudnym
21	Wyrobiska odkrywkowe po węglu kamiennym lub eksploatacji łożysk węglowych (nie zniwelowane)
22	Wyrobiska odkrywkowe po węglu brunatnym (nie zniwelowane)
IX	Tereny przemysłowe

2. POTENCJALNE UŻYTKOWANIE ZDEGRADOWANYCH TERENÓW MIEJSKICH W ZALEŻNOŚCI OD OBECNEJ FUNKCJI UŻYTKOWEJ

Zlikwidowanie licznych przeszkód i ograniczeń, a także wskazanie potencjalnych szans, zgodnie z opisywaną metodą, wymaga wykazania możliwych powiązań między obecną funkcją użytkowania a przyszłym kierunkiem zagospodarowania terenu.

W tabelicy 2 zgodnie z pojęciami przyjętymi w planowaniu przestrzennym, przedstawiono alternatywne kierunki ponownego zagospodarowania terenu. Na podstawie analizy literatury (Coppin, Box 1998; Coppin, Bradshaw 1982; Skaliski 1996; Gasidło 1998; Sweigard, Ramani 1986; Trząski i in. 2008), a także zrealizowanych przedsięwzięć rewitalizacyjnych, m.in.: Obszar Rekreacyjny „Staw Amelung” w Chorzowie, „Dolomity Sportowa Dolina” w Bytomiu, teren Silesia City Center w Katowicach, Kolonia Ficus w Rudzie Śląskiej, a także Miasto Frankfurt i Stralsund w Niemczech, Miasto Valenciennes we Francji, Śródmieście Denver (Lower Downtown), określono potencjalne możliwości zagospodarowania terenów w zależności od pierwotnej/obecnej formy ich użytkowania. Metodyka ta została opracowana na podstawie podejścia, jakie zostało zaproponowane (Coppin, Bradshaw 1982) do określenia potencjału użytkowania terenów pogórnicznych. Zgodnie z tabelicą 2 przyjęto siedem docelowych alternatywnych form użytkowania terenu:

- tereny rekreacyjno-sportowe,
- tereny zabudowy mieszkaniowej,
- tereny zabudowy usługowej,
- tereny handlowe,
- tereny produkcyjne i obsługi produkcji,
- tereny komunikacji, transportu,
- zieleń i przyroda.

Tablica 2. Potencjalne użytkowanie zdegradowanych terenów miejskich w zależności od obecnej funkcji użytkowej

Kategoria użytkowania terenu (obecna forma użytkowania)	Alternatywne formy użytkowania terenu						
	teren rekreacyjno-sportowy	teren zabudowy mieszkaniowej	teren zabudowy usługowej	tereny handlowe	tereny produkcyjne i obsługi produkcji	tereny komunikacji, transportu	zieleni i przyroda
Tereny mieszkaniowe							
Teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej – zabudowa osiedlowa (duża intensywność zabudowy)	+	++	+	+	+–	+–	+
Teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej – zabudowa śródmiejska (kamienice)	+–	++	++	+	+–	+–	+
Teren zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej (mała intensywność zabudowy)	+	++	+–	+	+–	+–	+
Tereny usługowe							
Tereny usługowo-mieszkaniowe położone w centrum, śródmieściu	+–	++	++	+	+–	+	+
Tereny usług administracyjnych/instytucjonalnych	+–	+	++	+	+–	+–	+
Tereny usług kulturalnych	+–	+	++	+	+–	+–	+
Tereny handlowe	+	+–	+	++	+	+	+
Tereny edukacyjne	++	+	+	+	+–	+–	+
Tereny rekreacyjne/wypoczynkowe							
Parki	++	+	+	+	+–	+	++
Przestrzenie nadrzeczne	++	+–	0	0	0	0	++
Skwery	+–	+–	+–	+–	0	0	++
Wolne reprezentacyjne przestrzenie publiczne (place)	0	0	+	0	0	0	++
Zieleńce	0	0	+–	0	0	0	++
Otwarte tereny sportowe	++	+	+	+	+–	+–	++
Tereny sakralne							
Obiekty sakralne	+–	+–	+–	0	0	0	++
Cmentarze	+–	0	+	+	+–	+–	++
Tereny kulturowo cenne/pod nadzorem konserwatora zabytków*							
Tereny komunikacyjne							
Obiekty dworców komunikacyjnych (kolejowe, autobusowe)	+–	+	+	+	+	++	+
Tereny szlaków komunikacyjnych	0	0	0	0	0	++	+
Tereny powojenne	+	+	++	+	+	+	+
Tereny pogórnice							
Hałdy po górnictwie węgla kamiennego	+	+	+	+	+	+	+
Hałdy po górnictwie rudnym	+	+	+	+	+	+	+
Wzrostki odkrywkowe po węglu kamiennym lub eksploatacji itołupków karbońskich (nie zniwelowane)	+	+	+	+	+	+	+
Wzrostki odkrywkowe po węglu brunatnym (nie zniwelowane)	+	+	+	+	+	+	+
Tereny przemysłowe							

* Tereny i obiekty kulturowo cenne mogą podlegać jedynie rewitalizacji w celu utrzymania i zachowania ich walorów.

Objaśnienie: 0 – brak możliwości zagospodarowania terenu zgodnie z przewidzianą funkcją, +– możliwość zagospodarowania terenu zgodnie z przewidzianą funkcją jest mała, + dany teren można zagospodarować zgodnie z przewidzianą funkcją, ale po przeprowadzeniu specjalnych zabiegów, ++ dany teren można łatwo zagospodarować zgodnie z przewidzianą funkcją.

Podejście do określenia potencjału zagospodarowania zdegradowanych terenów miejskich, w zależności od obecnej funkcji ich użytkowania, zobrazowano następującymi przykładami:

Klasycznym modelem rewitalizacji była przebudowa zabytkowej dzielnicy śródmiejskiej Bockenheim we Frankfurcie nad Menem w Niemczech, której realizację rozpoczęto w 1980 roku. Była to rewitalizacja złożonego, pod względem liczby kategorii użytkowania, obszaru miejskiego, w którym obok zabudowy mieszkaniowej występowały tereny usługowe (tereny usługowo-mieszkaniowe położone w centrum, śródmieściu), a także tereny rekreacyjne: zieleńce, skwery, place. Proces rozpoczął się od uzgodnienia celów rewitalizacji oraz istniejących dokumentów planistycznych. Na podstawie przeprowadzonej, w kolejnych etapach, analizy stanu istniejącej zabudowy i założenia urbanistycznego wraz z określeniem jego funkcji oraz danych statystycznych zostały ustalone koncepcje rewitalizacji. W wyniku rewitalizacji dzielnicy Bockenheim we Frankfurcie nad Menem – wiele obiektów otrzymało nowe funkcje, inne zostały jedynie przebudowane i dostosowane do obecnych standardów. W procesie planowania uwzględniono również współdziałanie mieszkańców dzielnicy, dla których powstało specjalne biuro informacji.

Podejście do rewitalizacji zdegradowanych osiedli mieszkaniowych, tzw. blokowisk jest reprezentowane przez francuską firmę architektoniczną, zajmującą się „rehabilitacją” dzielnic mieszkalnictwa zbiorowego – Groupe ARCANE. W firmie tej powstały projekty, na podstawie których „zrehabilitowano” 40 000 mieszkań we Francji, wykonano także projekty dla Pragi i Jekaterynburga. Stanowi to przykład przekształcania zdekapitalizowanej tkanki mieszkaniowej (bez konieczności zmiany kategorii użytkowania terenu) w nowoczesną, dostosowaną do obecnych wymogów, przyjazną zabudowę osiedlową. Według projektantów – architektów, w procesie rewitalizacji najważniejsze jest indywidualne podejście do każdego projektu, bazujące na solidnej, dokładnej analizie nie tylko stanu budynków, lecz także społeczności w nich zamieszkujących. Francuscy projektanci, urbaniści i architekci wśród najważniejszych celów rewitalizacji wymieniają: połączenie wyizolowanego osiedla z ulicą o charakterze miejskim, określenie skali otoczenia, zagospodarowanie terenu wokół budynków, poszukiwanie możliwości zmiany przeznaczenia, zróżnicowanie funkcji lub częściowej przebudowy poszczególnych obiektów, likwidację technicznych braków budynków, obniżenie kosztów eksploatacji mieszkań i dostosowanie instalacji wewnętrznych do obowiązujących standardów. Uważają oni, że w wyniku ponownego zdefiniowania lub wyjaśnienia statusu poszczególnych przestrzeni i przyjętej hierarchii stref użyteczności publicznej, można poszczególnym fragmentom wspólnej przestrzeni nadać wyraźny status, na przykład stworzyć prywatne ogródki przy pojedynczych mieszkaniach lub niektórych budynkach.

Przekształcenie terenu byłej kopalni surowców mineralnych w Bytomiu w centrum „Dolomity Sportowa Dolina” stanowi potwierdzenie, że teren pogórnicy można zagospodarować jako teren rekreacyjno-sportowy. Eksploatacja górnicza na tym terenie była związana z wydobywaniem rud żelaza oraz dolomitów dla hutnictwa. Wyrobisko, pod koniec lat 90. XX w., przeszło w ręce prywatnego inwestora, który wybudował w tym miejscu centrum sportowe „Dolomity Sportowa Dolina”. Na tere-

nie centrum znajdują się trzy trasy narciarskie, snow park, tor saneczkowy, tor dla quadów, trasy rowerowe, funkcjonuje również zaplecze gastronomiczno-hotelowe. W 2005 roku rozpoczęto budowę kortów tenisowych, kręgielni, boiska do badmintonu i squasha oraz gabinety odnowy biologicznej. Konieczność ochrony rezerwatu Segiet spowodowała, że oprócz efektu środowiskowego jest widoczny również efekt ekonomiczny i społeczny realizowanego przedsięwzięcia.

Przykładem zagospodarowania poprzemysłowej zabudowy miejskiej jest przekształcenie terenu dawnych Zakładów Mięsnych w centrum handlu i rozrywki „Galeria Kazimierz” w Krakowie. Pierwszym założeniem inwestora była całkowita likwidacja starych budynków. Ich stan techniczny i niewielka powierzchnia były niezgodne z wymogami funkcjonalnymi i przestrzennymi Centrum. Jednakże, analizując istniejący stan zespołu z uwagi na jego wartości zabytkowe stwierdzono, że najcenniejszy, a zarazem najlepiej zachowany fragment zostanie zaadaptowany. Architektura nowej części „Galerii Kazimierz” stanowi tło dla zabytkowych budynków i podkreśla ich rangę przez skonstrastowanie materiałów, kolorów i faktur.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że największe możliwości ponownego zagospodarowania, zgodnie ze wszystkimi przyjętymi kategoriami i po przeprowadzeniu specjalnych działań, istnieją na terenach pogórnicych. Nadanie nowej funkcji byłym terenom rekreacyjno-wypoczynkowym, sakralnym, a także poprzemysłowym jest uzależnione od podkategorii danego terenu, ponieważ większość z nich jest trudna do ponownego zagospodarowania, a inne wymagają przeprowadzenia specjalnych działań. W przypadku terenów rekreacyjnych/wypoczynkowych najtrudniejsze do ponownego zagospodarowania są tereny nadrzeczne, a także wolne przestrzenie publiczne.

Przyjęte podejście tabelaryczne powinno umożliwić uproszczenie wstępnego etapu przygotowania scenariuszy zagospodarowania. Założono, że przejrzysta procedura wczesnego wykluczania tych kierunków, których realizacja byłaby skazana z góry na niepowodzenie, ułatwi sprawne prowadzenie dalszych prac analitycznych i scenariuszowych.

3. KONTYNUACJA BADAŃ

Kolejny etap pracy badawczej zespołu pracowników GIG będzie polegać na przeanalizowaniu wybranych, znacznie różniących się obszarów miejskich, zlokalizowanych na terenie metropolii górnośląskiej, wymagających przeprowadzenia działań rewitalizacyjnych, charakteryzujących się odmienną specyfiką uwarunkowań wewnętrznych, świadczących o potencjale własnym terenu, oraz zewnętrznych określających szanse przekształceń. Dla wybranych przykładów zostaną zaproponowane scenariusze rewitalizacyjne. Na podstawie tych przykładów zostanie przedstawiona propozycja procedury sporządzania scenariuszy rewitalizacji.

PODSUMOWANIE

W artykule omówiono zależność potencjalnych kierunków zagospodarowania zdegradowanych terenów miejskich od ich obecnej formy użytkowania. Podejście do oceny potencjału poszczególnych form użytkowania terenu zilustrowano przykładami zarówno z kraju, jak i zagranicy.

Stwierdzono, że wstępem do przeprowadzenia kompleksowej oceny miejskich terenów zdegradowanych jest ich kategoryzacja, przewidziana jako narzędzie pomocnicze do określania potencjalnych kierunków ponownego ich zagospodarowania przestrzennego. Metoda kategoryzacji, w której wykorzystano podejście scenariuszowe, powinna umożliwić wybór najbardziej optymalnej, pod względem warunków gospodarczych, społecznych, przestrzennych i środowiskowych, formy użytkowania zdegradowanego terenu miejskiego.

Wyróżniono dziewięć głównych kategorii użytkowania terenu: mieszkaniowe, usługowe, rekreacyjne/wypoczynkowe, sakralne, kulturowo cenne, komunikacyjne, powojkowe, pogórnice oraz przemysłowe, którym przypisano 22 podkategorie. Przyjęto również siedem docelowych kierunków zagospodarowania, spośród których można dokonać wyboru jednego lub kilku, w zależności od uwarunkowań danego terenu. Zaproponowano następujące kategorie docelowych form zagospodarowania terenu: rekreacyjno-sportowe, zabudowy mieszkaniowej, zabudowy usługowej, handlowe, produkcyjne i obsługi produkcji, komunikacji, transportu, zieleń i przyroda.

Przedstawiona kategoryzacja stanowi wstęp do opracowania kompleksowej metodyki oceny kierunków zagospodarowania danego terenu. Metodyka ta będzie mogła służyć władzom lokalnym lub innym potencjalnym inwestorom jako pomocnicze narzędzie w określaniu kierunków i zakresu rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich.

Literatura

1. Coppin N.J., Bradshaw A.D. (1982): Quarry reclamation. Mining Journal Books.
2. Coppin N.J., Box J. (1998): Sustainable rehabilitation and revegetation: The identification of after-use options for mines and quarries using a land suitability classification involving nature conservation. Fox et al. Land reclamation: Achieving sustainable benefits.
3. Domański B. (2000): Restrukturyzacja terenów przemysłowych w miastach. W: Rewitalizacja, rehabilitacja i restrukturyzacja – odnowa miast. Praca zbiorowa pod red. Z. Zborowskiego, D. Ptaszyckiej-Jackowskiej, A. Rębowskiej i A. Geisslera. Kraków, IGPIK.
4. Gasidło K. (1998): Problemy przekształceń terenów przemysłowych. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria Architektura.
5. Gasidło K. (1999): Modelowe przekształcenia terenów przemysłowych i zdegradowanych. Program UNDP, UNCHS (Habitat) „Zarządzanie Zrównoważonym Rozwojem Aglomeracji Katowickiej”, Katowice.
6. Gilewicz W., Lisowski M. (2006): „Galeria Kazimierz” – centrum handlu i rozrywki w przemysłowej zabudowie Krakowa.
7. Hellen A. (2002): Rewitalizacja obszarów miejskich. Praktyczny przewodnik – Jak opracować lokalny plan rozwoju.
8. Kulczycka J., Syposz-Łuczak B. (2006): Zrównoważone zagospodarowanie terenów przemysłowych – studium przypadków. Kraków, IGSMiE PAN.
9. Liss A. (2006): Rewitalizacja – czyli jak ożywić miasto.

10. Przewodnik dotyczący kryteriów planowania oraz zarządzania projektami dotyczącymi rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich, przemysłowych i powojaskowych w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego finansowanego ze środków funduszy strukturalnych – dokument roboczy. Warszawa, Ministerstwo Gospodarki i Pracy 2004.
11. Podręcznik rewitalizacji (2003): Zasady, procedury i metody działania współczesnych procesów rewitalizacji. GTZ Gesellschaft für Wohnen und Technische Zusammenarbeit przy współpracy Institut für Wohnen und Umwelt Darmstadt, Warszawa.
12. Skaliski K.M. (1996): O budowie systemu rewitalizacji dawnych dzielnic miasta.
13. Sweigard R.J., Ramani R.V. (1986): Site planning process: Application to use potential evaluation for mined land. Mining Engineering no 6.
14. Tereny Zdegradowane – Podręcznik. Interdyscyplinarne narzędzie edukacyjne poświęcone zagadnieniu regeneracji terenów zdegradowanych – Lifelong Educational Project on Brownfields; Projekt Pilotażowy Leonardo Da Vinci Cz/04/B/F/PP-168014, 2006.
15. Trzaski L. i inni (2008) Metoda inwentaryzacji i klasyfikacji terenów przemysłowych, w tym górniczych. Opracowanie algorytmu oceny i klasyfikacji terenów przemysłowych.
16. Wojewódzki program przekształceń terenów przemysłowych i zdegradowanych realizowany przez zespół ekspercki IETU-GIG na zamówienie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego.

Recenzent: dr Paweł Olszewski